

ОСНОВНІ НАПРЯМКИ РОЗВИТКУ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ УКРАЇНИ СЕРЕДИНИ 1940-Х – СЕРЕДИНИ 1960-Х РР. У КОНТЕКСТІ СВІТОВОЇ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

Історична наука у всі часи неоднаково висвітлювала певні напрямки та аспекти суспільно-політичного життя будь-якої країни. В силу економічних, політичних та соціальних причин історики певного періоду існування тієї чи іншої держави звертали свою увагу на різні сторони суспільно-політичного життя. Практично будь-яка держава, прагнучи зберегти свою єдність та стабільність, диктувала і продовжує диктувати загальне спрямування історичних творів, значна частина з яких пишеться на замовлення певних політичних сил. В умовах існування радянської тоталітарної держави, очолюваної правлячою партією, тривалий час в історичній науці панували судження та догми, вигідні панівній партії. З огляду на це багато історичних праць несуть у собі суб'єктивні погляди дослідників, продиктовані партійними органами. З іншого боку, Радянський Союз не міг залишатися осторонь світової політики. Розвиток світової економіки, світові соціальні та національні процеси також впливали на розвиток вітчизняної історичної науки, ставлячи на порядок денний питання, розгляд та трактування яких не завжди залежали від висновків та суджень провідних партійних лідерів. У політичному плані, наприклад, радянські науковці поступово відійшли від розробки ідеї світової соціалістичної революції. Але найбільше, в умовах існування “залізної завіси” впливали на розвиток історичної думки першого повоєнного двадцятиліття світові економічні та соціальні процеси, які змушували істориків шукати нові пояснення особливостей розвитку економіки. Зрозуміло, що політика західних держав в умовах системного протистояння сприймалася негативно. Науковці роздмухували національні, соціальні протиріччя капіталістичного світу та критикували економічні відносини в умовах капіталізму, але в той же час вони, в силу об'єктивних причин, що впливали із загального світового розвитку змушені були дещо змінювати акценти при оцінці подій і явищ, які досліджували.

Метою даної роботи є з'ясувати причин того, чому в історичних працях вітчизняних науковців першого повоєнного двадцятиліття певні проблеми суспільно-політичного розвитку України висвітлені більшою мірою, а інші залишилися поза увагою та яким чином об'єктивний хід світового розвитку впливав на суб'єктивні оцінки подій вітчизняними дослідниками. Подібна проблематика у історіографічному контексті після проголошення незалежності України практично не розглядалася вітчизняними науковцями. Виключенням є робота Я.С.Калакури, що являє собою виклад авторських лекцій з української історіографії, розвиток якої розглядається на тлі європейської історичної науки. Великого значення набуває принципово новий підхід автора до вивчення української історіографії, оскільки в основу курсу було покладено українську національно-державницьку ідею, принцип окремішності української історії, її зв'язок з європейською історією, а не виключно російською, як це було за часів існування СРСР. Автор розглядає українську історіографію як національний компонент світової історичної думки.¹ Я.С.Калакура практично розглядає національну історіографію як елемент національної культури, нападки на яку з боку російських, а потім радянських урядовців завдали дошкульного удару по українській історіографічній науці. Згорання політики українізації в УСРР супроводжувалося ліквідацією в вузах курсу української історіографії, а його лицемірне відновлення в добу хрущовської "відлиги" було короточасним тактичним маневром. Тільки в умовах незалежної України стали виділяти українську історіографію, як окрему дисципліну, яка досліджує історію національної історичної думки. Продовжуючи його судження хотілося б з'ясувати економічні, політичні та соціальні причини написання історичних праць відповідної тематики, присвячених вивченню суспільно-політичного життя України протягом першого повоєнного двадцятиліття. Адже предметом історіографії є закономірності нагромадження знань і розвитку української історичної думки. Історіографія, як наука, має не тільки нести критику поглядів істориків попередніх поколінь (як це було, наприклад, за часів існування СРСР) та систематизувати їх погляди відповідно до проблем, що вони вивчали (така тенденція в історіографічних працях вітчизняних науковців спостерігається останнім часом), а й визначати причини наявності чи відсутності певних поглядів чи оцінок історичного процесу у певний історичний період. Такий підхід до роботи історіографів дає можливість більш глибоко проаналізувати динаміку написання історичних праць та їх місце у економічному, політичному, культурному та соціальному розвитку держави.

Українська історіографія ХХ ст. пов'язана із загальними світовими напрямками розвитку історичної науки через постановку відповідних проблем. Так, світова економічна криза 1930-х років покликала до життя розробку моделей державного регулювання економіки. Історики доводили її доцільність, наводячи приклади подібного вдалого регулювання економічних відносин державними органами у минулому. Друга світова війна була могутнім поштовхом розвитку економіки. Прискорені темпи розвитку техніки, насамперед військової, створювали передумови для розвитку багатьох галузей промисловості. Розуміння наприкінці війни того факту, що навіть найчисленніші армії не зможуть протидіяти сучасним видам зброї масового знищення, призвело до гонки озброєнь та поступового переходу до створення професійних збройних сил. Однак професійні армії за своєю суттю мусять боротися із недоліком, який пов'язаний із способом їх комплектування. Проблема полягає в тому, що солдати, які служать за гроші, можуть перетворитися на звичайних найманців, які воюють за того, хто платить більше. Тому величезного значення має ідеологічна боротьба та підготовка військовослужбовців. В СРСР, де була відсутня професійна армія, ідеологічна підготовка бійців і командирів стала дорівнювати власне військовій підготовці, а в деяких моментах і переважувати її. Значна частина історичних творів мала шляхом наведення і аналізу фактів славного історичного військового минулого держави надихнути сучасних воїнів на віддане служіння Вітчизні.² Протистояння із країнами Заходу потребувало праць, в яких би “об’рунтовувалася” необхідність такої боротьби та перспективність її результатів, а також способи досягнення перемоги. У якості двох важливих аргументів необхідності боротьби є, по-перше, протистояння нашестю “західної системи цінностей”, частина яких не приймалася і не приймається нашими співвітчизниками, а, по-друге, - прагнення шляхом згуртування людей в умовах протистояння зберегти Радянську імперію з її системою цінностей.

Науково-технічна революція, стрімкий розвиток техніки після війни покликали до життя нові підходи історичного аналізу економічної діяльності. Обмеження державою виробництва певних товарів і послуг з метою запобігти кризам перевиробництва з одного боку вимагає інтенсифікації виробництва для отримання більших прибутків з меншою витратою праці та ресурсів, а це потребує нових наукових відкриттів для створення нових технологій. З іншого боку, державне регулювання економіки, особливо тотальне, дещо зменшує ініціативу приватних

власників до вкладення коштів у розвиток НТР, скоує ініціативу конкретних виробників по впровадженню їхніх винаходів у виробництво завдяки обмеженню конкуренції та монополізму. Тому поступово держава відходить від масштабного регулюванні економіки, з'являються концепції, які доводять переваги вільного ринку, приватної ініціативи, що врешті рещт призводять до інтенсифікації виробництва та збільшення кількості наукових винаходів. Науковці захоплюються людиною як такою, її здібностями, перспективами її вільного розвитку. Розробляються біографії видатних державних діячів, збільшується увага до людини в історії. Однак радянські урядовці були не налаштовані сприймати відповідні загальноприйнятні критерії економічного розвитку. Забезпечення сталого існування СРСР вимагало створення наукових праць, де б захищалися прийнятні длякомандно-адміністративної економіки положення.

Вітчизняні історики в умовах стрімкого розвитку техніки змушені були реагувати відповідним чином, підводячи наукове підґрунтя під ідею розвитку НТР в умовах соціалізму. У частині праць на перше місце висувалося оволодіння працівниками новою технікою, важливість підвищення рівня технічної освіти.³ Тобто перспективність інтенсифікації виробництва за допомогою оволодіння новою технікою сприймалася як належне. Однак як засіб винагороди за підвищення рівня кваліфікації, чого вимагала НТР, радянські вчені називали пошану колективу, визнання громадськості, широке висвітлення трудових досягнень на сторінках преси, але ні в якому разі не особисту матеріальну зацікавленість, як це широко пропагувалося у західних країнах.

Ініціатива трудівників, покликана забезпечувати інтенсифікацію виробництва, розглядалася не як приватна ініціатива людей, що прагнуть забезпечити власний добробут, а як прагнення членів колективу до загальнодержавного благоденства. Тобто, визнаючи велике значення трудової ініціативи рядових працівників, радянські науковці прагнули довести доцільність думки про те, що досягнення працівників належать не лише їм особисто, а державі в цілому. Отже, приватна ініціатива ототожнювалася із результатами партійної пропагандистської роботи по пропаганді соціалістичного способу життя, а не із бажанням робітників досягти особистої слави, визнання чи відповідного рівня матеріальної зацікавленості. Перспектива побудови комунізму вимагала, в уяві радянських науковців, відмови на певний час від особистого добробуту для отримання всіх благ комунізму у майбутньому.⁴

В умовах соціалістичної держави, що в силу побудови своєї економіки

(існування лише державних підприємств вимагало турботи про повсякденне життя та побут людей, які не мали можливості задовольнити свої потреби шляхом приватної економічної ініціативи) не могла допустити масового безробіття та різкого зниження життєвого рівня людей, у історичних працях поруч із вихвалюванням технічного розвитку та переваг застосування техніки у різних сферах життя залишалося місце і для піднесення трудового подвигу працівників виробництва, які вдосконалювали способи використання сучасної техніки. Тобто, напротивагу західним вченим, які ратували за приватну ініціативу, що йде на користь приватній власності, радянські науковці, прагнучи виправдати надмірне одержавлення всіх сфер життя, пропагували ініціативу передусім рядових трудівників, які працюють не лише заради блага свого власного чи блага підприємства, на якому вони працювали, а й заради блага держави. В.В.Діденко влучно висловився з приводу принципу економічної діяльності людини за соціалізму, вказуючи, що пануюча суспільна власність на засоби виробництва об'єднала трудящих. Вперше в історії створилась можливість працювати на себе, а так обставина, що виробнича діяльність кожного робітника соціалістичного суспільства виступає безпосередньо як частина всієї суспільної праці, об'єктивно обумовлює боротьбу всіх учасників виробництва за підвищення не тільки індивідуальної, але й суспільної продуктивності праці.⁵

Протягом першого повоєнного двадцятиліття була опублікована велика кількість праць, у яких висвітлювалися трудові звершення передовиків виробництва у різних галузях народного господарства.⁶ У цих дослідженнях висвітлюються біографії передових колгоспників, робітників, які своєю діяльністю багато зробили для розвитку вітчизняного народного господарства.

Успіхи людства у будівництві техніки, прискорені воєнними потребами, загальний технічний прогрес ХХ ст. створив у багатьох дослідників ілюзію “всемогутності техніки”, призвів до “гонитви технічних досягнень”. У історичних досліджень така тенденція відбивалася не тільки шляхом підвищеної уваги до вивчення технічних можливостей країн та зменшення уваги до соціального розвитку, а й до прагнення визначення на користь певної країни першості у винайденні чи будівництві певних технічних засобів. Такі дослідження також мали й пропагандистський характер. Доля людей, яка висвітлювалася в них, малювалася на фоні їх життєвого шляху, що призвів до певного винаходу. Тут аналізуються їх методи праці та діяльність по передачі передового

досвіду іншим працівникам. Але з праць радянських науковців не стаю зрозумілими причини обмеженості темпів передачі такого досвіду підприємствам всього СРСР, причини низького розвитку інформаційних технологій. Причини того, що винахідники та раціоналізатори і керівники підприємств – це не обов'язково одні і ті ж самі люди. Розбіжність уявлень про талановитого винахідника і керівника взагалі характерна для творів радянських авторів. Поняття “трудова династія” в СРСР суттєво відрізнялося від його аналогу у західних країнах. На заході талановитий винахідник у більшості випадків у майбутньому перетворювався на керівника престижної фірми, нащадки якого прагнули примножити багатства пращура. Тут культивується престиж людини, яка своєю працею вивела свою сім'ю у середовище знаних і визнаних у світі. У Радянському ж Союзі коли мова заходить про трудові династії, то вона ведеться про династії представників певної професії, наприклад сталеварів, хліборобів, трактористів тощо. Тобто у свідомості пересічних людей історичні твори закріплюють уявлення про те, що син не повинен перевищити у соціальній ієрархії сходинку батька, а має досягнути її, залишаючись гідним свого предка.

Зате у біографіях видатних діячів країни обов'язково підкреслюється їх колишня кровна спорідненість із представниками трудового народу і наголошується на їхніх видатних заслугах, які забезпечили їм відповідне місце у соціальній ієрархії. Причому поштовхом до “сходження” були не наукові винаходи чи, у багатьох випадках, величні діяння, а відповідне знайомство із представниками певного типу політичної чи економічної еліти. Вміле використання цього знайомства та відповідні часу риси характеру і дозволили перетворитися на лідера.

Звертає на себе увагу ще одна деталь у біографіях радянських видатних діячів, не обов'язково політичних. У переважній більшості випадків у видатних людей радянських часів не було спадкоємця, нащадка, просто людині, якій можна було б передати завойовані плоди своєї праці. Тобто, якщо мова йде про династію, то чим вище соціальний статус лідера певного типу в ній, тим менше шансів, що у його нащадків збережеться у майбутньому завойований статус. Така ситуація характерною була для феодальних та напівфеодальних суспільств, де кращою рекомендацією для початку чи продовження кар'єри була особиста відданість вищим за себе, а не професійні якості. На противагу цьому на Заході возвеличується ідеал людини, яка сама змогла домогтися для себе бажаного місця у суспільстві. Термін “професіонал” набуває великого значення і забезпечує

певну повагу його носію. У СРСР же більше ціниться “відданість” (партії, вождеві, певній справі). На перше місце після лідера виходить людина-організатор. Тобто той, хто зможе найкраще зрозуміти із слів професіоналів суть проблеми та найліпше і з меншими затратами домогтися її розв’язання. Тут ціняться не обов’язково спеціальні наукові знання, а вміння “зловити суть проблеми”, “висловити слушну думку”, яка пізніше буде втілена у життя за допомогою професіоналів. Ця традиція пішла від Сталіна, який, начебто швидше за інших міг зрозуміти суть поставленої задачі і зробити відповідні висновки щодо її вирішення. Таким чином, на перше місце в ієрархії вмінь радянських керівників виходять не професійні знання, а поверхова обізнаність, що дає змогу орієнтуватися у широкому колі справ. Однак саме поверховість такої обізнаності часто й призводить до негативних результатів у вирішенні проблеми, коли відповідальна людина має можливість, не радячись ні з ким, прийняти важливе рішення. Тому прагнення до прискорених темпів розвитку економіки за умови недовіри до професіоналів й породили таке явище у радянській історії, як “волюнтаризм”. Причому волюнтаризм у прийнятті рішень обов’язково мав множитися на твердість у досягненні їх виконання. Саме таким малювали науковці успішного радянського керівника як у часи Хрущова, так і після нього. А зміна партійного лідера призводила до поступової зміни на посадах всіх його явних прибічників, не звертаючи уваги на їхній професіоналізм у виконанні справи чи його відсутність.

Історичні праці, присвячені діяльності трудового народу, також мають свою умовну “ієрархізацію”. Більшість з них присвячена діяльності робітників, як найбільш передового класу, за допомогою якого забезпечується перевага в економічному розвитку країни в цілому. Набагато менше робіт стосується проблем розвитку сільського господарства. У більшості з них мова йде або про “партійну допомогу” або про “допомогу робітників” відстаючим колгоспам.⁷ Причому у дослідженнях істориків партії обов’язково присутня думка, що завдяки зусиллям партії або окремих її лідерів на момент написання праці вказані в ній недоліки у розвитку економіки вже вдалося виправити. У дослідженнях виробничої діяльності робітників України увага авторів прикута до тих з них, які працювали у великих промислових районах республіки, як правило – у східних. На всі боки вихваляється шефство передових підприємств над відстаючими колгоспами.

Поступове усвідомлення факту економічного відставання СРСР та неможливості досягнути бажаних результатів впродовж п’ятирічних

планів призвело до появи семирічки, яка була покликана до життя, можливо, швидше не економічною доцільністю, а прагненням відтягнути трохи далі звіт за виконану роботу, щоб позбулися обіцянки щодо економічного розвитку, дані раніше. З одного боку економіка СРСР розвивалася великими темпами, а плодами її досягнень і зараз користується населення колишнього СРСР, яке певний час намагалося зберегти багато з того, що було надбано в часи існування СРСР. З іншого ж боку титанічні зусилля людей в умовах екстенсивного розвитку економіки та нераціональне використання численних покладів корисних копалин не могли забезпечити у короткі строки виконання обіцянок партії наздогнати у економічному розвитку передові світові держави. В такій ситуації для забезпечення відповідного ідеологічного впливу з'являються твори, в яких описують та пропагують трудові подвиги передовиків виробництва. Причому наголос у частині з них робиться на те, що в СРСР було здійснено багато наукових винаходів, які тепер широко використовуються на Заході. Ідея першості у наукових розробках мала продемонструвати можливості Країни Рад. Однак вченим не бажано було замислюватися над питанням, чому значна кількість наукових винаходів залишається на папері, чому на Заході наукові праці щодо втілення в життя наукових відкриттів пишуться у більшості випадків для професіоналів, а в СРСР – значна їх кількість створюється виключно в пропагандистських цілях. Твори, заголовки яких містив слова щодо “впровадження у виробництво” тих чи інших наукових досягнень були численними⁸, але якщо проаналізувати їх результати, то стає зрозумілим, що СРСР, не дивлячись на величезні зусилля і успіхи по підготовці кваліфікованих кадрів, припустився суттєвої помилки у цій справі. Оскільки пропаганда возвеличувала насамперед “людей праці”, читай фізичної праці”, в тіні у багатьох випадках залишалися представники розумової праці, інтелігенція, яка і покликана створювати шедеври техніки. Сам факт проголошення в СРСР союзу між робітниками, селянами та “передовою” інтелігенцією доводить наявність існування різного підходу до оцінки діяльності людей розумової праці. Оцінка роботи частини представників інтелігенції була чітко дана у розмірах їх заробітної плати. В результаті професія “інженер” опинилася серед мало престижних. На відміну від діяльності представників сфери торгівлі.

Поява тези про “круте піднесення” сільського господарства та про знищення меж між містом і селом саме і стосується негараздів у економічному та соціальності розвитку села. Описи зусиль партії і уряду

по піднесенню розвитку сільського господарства, про численні варіанти шефської допомоги мешканцям сіл не мають, як правило аналізу причин відставання сільського господарства від промисловості.⁹

У економічному плані сільське господарство в сучасних умовах у порівнянні із промисловістю та розумовою працею є найменш вигідним. Селянин, не дивлячись на титанічні зусилля у праці, залежний у її результатах від природних, кліматичних умов і не може в силу цих причин збільшити кількість оборотів капіталу на рік, обмеживши її певною кількістю зборів врожаю. Працівники промисловості таких чітких природних обмежень не мають, залишаючись залежними від постачання сировини і збуту готової продукції, але принципово важливо, що вони можуть збільшувати кількість річних оборотів капіталу відповідно до своїх економічних можливостей. Працівники розумової праці практично не залежні у своїх дослідах від річної зміни клімату, але потребують великої кількості різноманітного обладнання для проведення дослідів. Грубо говорячи, для наукового винаходу потрібні належні умови роботи мозку людини. Таким чином, сама специфіка роботи людей розумової праці з точки зору швидкості обороту капіталу найвигідніша, бо науковий винахід можна зробити взагалі без наявного капіталу. Виходячи з цього твердження часів існування СРСР про вищість робітничого класу з економічної точки зору безперспективні. У майбутньому завдяки застосуванню механізації кількість класичних робітників і селян буде поступово зменшуватися. Вони будуть поступатися місцем працівниками розумової праці та сфери обслуговування, діяльність якої також пов'язана із розумовою працею. Кількість представників фізичної праці буде зменшуватися. Отож, радянські науковці, які у своїх працях сліпо захищали ідеал робітника, який працює тільки фізично, ставали на перешкоді пропаганді НТП.

Ситуація дещо змінилася у зв'язку із поширенням в СРСР руху за комуністичну працю.¹⁰ Одним із аспектів цього руху було прагнення працівників підвищувати рівень своєї професійної підготовки, постійно вчитися і таким чином сприяти інтенсифікації виробництва.¹¹ Це було відповіддю вимогам часу, які диктують перехід від фізичної праці до інтелектуальної. Однак, не маючи тривалий час матеріальної зацікавленості у результатах підвищення свого загальноосвітнього рівня, ініціатива ця поступово зійшла нанівець. Поступове зменшення уваги до потреб людини наприкінці хрущовської “відлиги” (яке ще більше посилювалося у роки правління Л.І.Брежнєва) не могло не позначитися на ініціативі пересічних громадян.

Зменшення уваги до людини, як такої, призводить до негараздів в системі управління, що тягне за собою наступний “оберт” у розвитку історичної науки. Після того, як держава в своєму розвитку проходить умовну межу зменшення соціальних послуг завдяки пріоритету вільного ринку і зменшення державного впливу на економіку, з’являється потяг до одержавлення підприємств і збільшення державного впливу. На цій хвилі після проходження певного умовного циклу розвитку економіки з’являються історичні дослідження, що намагаються об’єднати переваги обох періодів, захищаючи правові державу та громадянське суспільство, як об’єднання інтересів окремої людини і суспільства в цілому за умови захисту їх державою. Таке поєднання призводить до появи протилежних поглядів на історію розвитку людства, як-от теорії елітаризму, що наголошують на панівному становищі у суспільстві і державному управлінні групи людей, які піднялися над іншими особами. У країнах із сталими демократичними традиціями такі ідеї породжують дослідження ролі особи у історії, у країнах, що не мають сталих демократичних традицій, вони призводять до захисту культу особи. У вітчизняній історіографії у 1970-1980-х роках з’явилися обидва типи історичних досліджень: праці істориків, які підтримували “офіційну” точку зору і виправдовували сталінщину, а також роботи опозиціонерів, що прагнули проаналізувати правовий статус особи в СРСР, визначити основні негативні риси “соціалістичної демократії” та оцінити її як таку.¹²

Вивчення внеску в історичний процес окремих видатних особистостей, визначення їх ролі і значення в розвитку своєї нації чи народу неминує призводити до посилення уваги науковців до національного розвитку держави, а в умовах її відсутності – до “національного питання”.

З метою завадити розвитку процесу дослідження національної історії українського народу за часів Сталіна, особливо у післявоєнний період, наголошувалося, що історична наука не може зводитися до історії суспільного розвитку, до дій королів, полководців, до дій завойовників, підкорювачів держав. Вона повинна передусім зайнятися історією виробників матеріальних благ, історією трудящих мас, народів. Цей декларативний заклик мав на меті відвернути увагу істориків від створення національної історії народів.¹³ Продовжуючи думку Я.С.Калакури щодо політичного чинника диктату тематики історичних досліджень у післявоєнний період, слід вказати, що висвітлення на сторінках історичних творів досягнень виробників матеріальних благ неминує мало національне забарвлення. Але “націоналізм” тут трактувався як загалом

“радянський” тому, що мова йшла про досягнення радянських людей, їх перевагу над іноземцями без врахування поділу радянських працівників за національностями. Будь-яка увага до власної нації автора історичної праці неминуче розглядалася як “буржуазний націоналізм”. В Україні ж боротьба з ним велася досить рішуче з огляду на тривале протистояння вояків УПА існуючій владі. Радянські науковці свого часу прагнули замінити у свідомості людей поняття “націоналізм” та “інтернаціоналізм”, причому інтернаціональні зв’язки оспівувалися у першу чергу як пролетарські.¹⁴

Загалом роботи абсолютної більшості радянських науковців мали демонструвати незламну єдність усіх націй, що проживали на території СРСР, у прагненні збудувати комунізм за відсутності міжнародних конфліктів.

Критикуючи численні партійні ідеологічні установки, які поширювалися у працях вітчизняних науковців, однак, не варто забувати того факту, що за допомогою них відносно тривалий час вдавалося забезпечувати створення певної системи цінностей, яка об’єднувала величезну кількість людей, частина з яких і сьогодні віддає перевагу цінностям радянського минулого, адже в сучасних умовах відсутність єдиної чіткої державної ідеології відчутно заважає розбудові незалежної держави.

¹ Див.: Калакура Я.С. Українська історіографія: Курс лекцій.-К., 2004.-С. 5.

² Див.: Борцов Б.П. Комуністична партія Радянського Союзу про особливості ідеологічної боротьби, характерні риси і методи імперіалістичної пропаганди // Наук. праці з історії КПРС.-Вип. 48.-К., 1971.-С. 22-47; Гавришов И.И. Деятельность КПСС по интернациональному воспитанию воинов в свете требований вооруженной защиты социалистического лагеря // Науч. труды по истории КПСС.-Вып. 27.-К., 1968.-С. 142-155; Ковалев И.Я. Программа КПСС, XXIII съезд партии о защите социалистического Отечества // Науч. работы по истории КПСС.-Вып. 27.-К., 1968.-С. 156-172; Кожукало І.П. Компартія України в період будівництва розвинутого соціалізму (З досвіду діяльності парторганізацій республіки в 1951-1958 рр.).-К., 1976; Калакура Я.С., Матвійчук М.М. Діяльність Комуністичної партії по відбудові народного господарства і дальшому розвитку соціалістичного суспільства. Утворення і зміцнення світової системи соціалізму (1945-1961 рр.) // Укр. істор. журн.-1989.-№ 1.-С. 85-96. Письменный Г.Г. Деятельность партийных организаций Украины по укреплению единства народа

и армии на современном этапе (1956-1966 гг.) // Науч. труды по истории КПСС.- Вып. 27.-К., 1968.-С. 127-141; Попов А.Л. Воспитание героизма – важная задача партии в подготовке молодежи к защите Родины // Науч. работы по истории КПСС.-Вып. 27.-К., 1968.-С. 173-186.

³ Апанович А.М. Соціалістичне змагання і розповсюдження досвіду новаторів на промислових підприємствах УРСР.-К., 1958; Гургаль В.І. Сторінки робітничого життя.-К., 1963; Денисенко І.С. Керівництво партійних організацій України соціалістичним змаганням робітничого класу республіки у період між ХІХ і ХХ з'їздами КПРС.-К., 1974; Історія робітничого класу Української РСР.-К., 1967.-Т. 2; Калакура Я.С., Терес Н.В. Партійне керівництво підготовкою кадрів робітничого класу України (60-80-ті рр.) // Укр.істор.журн.-1987.-№ 10.-С. 27-37; Кильчик А., Бирюк В., Ляш В. В ногу с жизнью.-Донецк, 1958; Клапчук С.Н. Подготовка квалифицированных рабочих – важное направление политики КПСС.-К., 1981; Матвейчук Н.М. Руководство Коммунистической партии развитием творческой активности рабочего класса (Опыт партийной организации Украины в 1951-1958 гг.).-Автореф. дис.док.истор.наук.-К., 1966; Матвійчук М.М. Організаторська робота партії у промисловості України (1952-1958 рр.).-К., 1966; Мітюков О.Г. Рабочий класс Украины в борьбе за развитие промышленности (1966-1961).-К., 1965; Мітюков О.Г. Творчою працею робітника (Роль робітничого класу в технічному прогресі промисловості України).-К., 1963; Партійне керівництво розвитком промисловості України (1917-1975).-К., 1976; Партійна робота в промисловості (З досвіду роботи парторганізацій України).-К., 1959; Плющ Н.Р. Вклад рабочего класса Украинской ССР в ускорение научно-технического прогресса в промышленности (50-70-е годы.-Автореф. дис.док.истор.наук.-К., 1983; Полурез В.І. Комуністична партія України – організатор трудової активності робітничого класу.-К., 1969; Рабочий класс Украинской ССР: традиции и современность.-К., 1986; Рудой П.Є. Технічний прогрес і підготовка кваліфікованої робочої сили.-К., 1958; Скрябін В.В. Нове в роботі парторганізацій по керівництву промисловістю.-К., 1960; Тітенко М.П. Діяльність Комуністичної партії по підвищенню культурно-технічного рівня робітників Донбасу (1951-1958 рр.) // Наук. праці з історії КПРС.-Вип. 39.-К., 1970.-С. 121-129; Ткачук І.Х. Роль масових кадрів у розвитку колгоспного виробництва // Наук. праці з історії КПРС.-Вип. 26.-К., 1968.-С. 142-145; Шепета М.Т. Рост творческой активности рабочего класса Украинской ССР на завершающем этапе строительства социализма (1951-1958 гг.). Автореф. дис. док. истор. наук.-К., 1974.

⁴ Див. Данченко Н.И. Общественные организации СССР в условиях развитого социализма.-К., 1978; Трудове колективи в системі соєтської соціалістическої демократії.-М., 1979; Культура развитого социализма. Некоторые вопросы теории и истории.-М., 1978; Трапезников С.П. Общественные науки – могучий идейный потенциал коммунизма.-М., 1974.

⁵ Діденко В.В., Остафійчук В.Ф. Партійне керівництво розвитком соціалістичного змагання на селі // Наук. праці з історії КПРС.-Вип. 26.-К., 1968.-С. 69.

⁶ Черкашина Л.Є. Паша Ангеліна.-К., 1947; Гельман В.М, Тракторна бригада О.В.Гіталова.-К.-Х., 1948; Лапа В.Г. Знатний буряковод Житомирщини Марія Марун.-Житомир, 1949; Оровецький П. В селі Катеринославі під Лозовою. Розповідь про Героїв Соціалістичної Праці Г.С.Могильченко та І.В.Руденка.-К., 1950; Чабановський М. Герой Соціалістического Труда Марія Савченко.-К., 1951; Костенко К.П. Большая жизнь.-М., 1959; Баєв Є.І. Двічі Герой Соціалістичної Праці Марія Олександрівна Бринцева.-Сімферополь, 1959; Антоша В.С. Давид Бойко.-К., 1959; Гершанік Л. Григорій Могильченко.-К., 1959; Максименко П. Григорій Байда.-К., 1959; Якименко Є. Паша Ангеліна.-К., 1959; Пробийголова М. Марко Брага.-К., 1959; Бутченко Ф.П. Марія Марун.-К., 1959; Анісенко І.А., Швець В.М. Марія Бринцева.-К., 1959; Бобошко К.К. Марія Князева.-К., 1959; Прах'є Б.С. Макар Посмітний.-К., 1960; Негода М.Г. Галина Буркацька.-К., 1960; Серіков М.А. Свирид Бешуля.-К., 1960; Ружинський Т. Прокіп Романенко.-К., 1960; Небилиця В.П. Павло Ведута.-К., 1960; Корицький В. Петро Вдовенко.-К., 1960; Велігура І.М., Михлик Я.К. Федір Дубковецький.-К., 1960; Кубинський М.Ф. Василь Литвиненко.-К., 1960; Адамовський Й.Г. Євген Блажевський.-К., 1960; Євсюкова В.В. Євгенія Долинюк.-К., 1960; Хоружевський М.Д. Степанида Виштак.-К., 1960; Ярославцев Б., Рыбченко В. Анна Ладани.-К., 1960; Ружинський Т. Олександр Гіталов.-К., 1960; Нечай П.С. Ольга Диптан.-К., 1960; Полинський П.О. Тетяна Марцин.-К., 1960; Палажченко О.О. Марія Савченко.-К., 1960; Большак В.Г. Слово о Подолянине. Документальна повесть о дважды Герое Соціалістического Труда Е.А.Долинюк.-М., 1961; Костенко М. Королева праці.- Львів, 1961.

⁷ Див.: Репченко П.С. Боротьба партійних організацій України по подоланню відставання економічно слабких колгоспів у роки семирічки // Наук. праці з історії КПРС.-Вип. 26.-К., 1968.-С. 25-35; Безпалко Є.Я. Робота партійних організацій України по подоланню пережитків капіталізму в свідомості колгоспників (1959-1961 рр.) // Наук. праці з історії КПРС.-Вип. 26.-К., 1968.-С. 90-104; Белявін Ф.К. Деякі питання масово-політичної роботи парторганізацій на селі (1959-1966 рр.) (На матеріалах Кіровоградської області) // Наук. праці з історії КПРС.-Вип. 26.-К., 1968.-С. 114-118; Шевченко В.Ф. Підвищення авангардної ролі комуністів у сільськогосподарському виробництві (1961-1966 рр.) // Наук. праці з історії КПРС.-Вип. 26.-К., 1968.-С. 16-24; Шуляк О.С. Діяльність КП України по зміцненню колгоспів керівними кадрами і спеціалістами сільського господарства в роки семирічки // Наук. праці з історії КПРС.- Вип. 26.-К., 1968.-С. 36-48; Діденко В.В., Остафійчук В.Ф. Партійне керівництво розвитком соціалістичного змагання на селі // Наук. праці з історії КПРС.-Вип. 26.-К., 1968.-С. 69-80.

⁸ Див.: Зверев С.М. Комуністична партія України в боротьбі за впровадження нової техніки і передового досвіду в сільськогосподарське виробництво (на матеріалах України) // Наук. праці з історії КПРС.-Вип. 26.-К., 1968.-С. 49-57; Горак В.В. До історіографії організаторської роботи партії в галузі пропаганди і

впровадження передового досвіду в сільськогосподарському виробництві України // Наук. праці з історії КПРС.-Вип. 26.-К., 1968.-С.105-113; Белявін К.Ф. КП України в боротьбі за впровадження передового досвіду в колгоспне виробництво (1953-1960 рр.) // Укр. істор. журн.-1961.-№ 4.-С. 22-32.

⁹ Див.: Попсуєв В.П. Допомога міста селу в піднесенні сільського господарства в 1953-1960 рр. (на матеріалах Дніпропетровської області) // Укр. істор. журн.- 1960.- № 5.-С. 64-74; Репченко П.С. Боротьба партійних організацій України по подоланню відставання економічно слабких колгоспів у роки семирічки // Наук. праці з історії КПРС.-Вип. 26.-К., 1968.-С. 25-35; Чишко В.С. Зміни у внутрікласовій структурі колгоспного селянства Української РСР (60-ті – початок 80-х років) // Укр. істор. журн.-1987.-№ 10.-С. 17-26; Хижук О.О. Партійні організації України в боротьбі за зміцнення колгоспів механізаторськими кадрами в п'ятій п'ятирічці // Укр. істор. журн.-1960.-№ 6.-С. 10-20.

¹⁰ Блох Б., Руденко П., Чирков М. Глибше узагальнювати досвід руху за комуністичну працю // Комуніст України.-1964.-№ 7.-С. 90-94; Сидоренко В.П. Від перших комуністичних суботників до бригад комуністичної праці.-К., 1959; Куликовський Б.Г., Пирогов С.И. Бригады коммунистического труда – высший этап социалистического соревнования.-Днепропетровск, 1960; Работать и жить по-коммунистически.-Симферополь, 1958; Зірники майбутнього.-К., 1959; Працюємо і живемо по-комуністичному.-К., 1959; Шляхами слави.-Львів, 1959; Працювати і жити по-комуністичному.-Одеса, 1959; Люди коммунистических бригад.-Сталино, 1959; Працювати, вчитися і жити по-комуністичному.-Суми, 1959.

¹¹ Коросташ А. Успіхи руху а комуністичну працю в республіці // Економіка Радянської України.-1963.-№ 5.-С. 79-83; За почином Гаганової.-К., 1959; Кириченко М.К. Провісники комунізму.-К., 1959; Так велит серце.-Сталино, 1959; Берлін Л.І., Славутська Х.Т. Рух колективів і ударників комуністичної праці // Укр. істор. журн.-1960.-№ 4.-С. 8-11; Лихолобова З.Г. Рух колективів і ударників комуністичної праці в металургійній промисловості (на матеріалах підприємств Сталінського раднаргоспу) // Укр. істор. журн.-1961.-№ 4.-С. 15.

¹² Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? // Вітчизна.-1990.-№ 5-8; Лук'яненко Л. Сповідь у камері смертників.-К., 1991; Сверстюк Є Блудні сини України.-К., 1993; Не від любив свою тревогу ранню... Василь Стус – поет і людина.-К., 1993; Чорновіл В. Лихо з розуму (Портрети двадцяти “злочинців”): Зб. матеріалів уклав В.Чорновіл.-Львів, 1991; Чорновіл В. Я нічого у вас не прошу. Лист В.Чорновола до секретаря ЦК КПУ П.Ю.Шелеста.-Торонто, 1968; Бадзьо Ю. Право жити. Україна в складі СРПС, людина в системі тоталітарного соціалізму.-К.: Таксон, 1996.

¹³ Калакура Я.С. Українська історіографія: Курс лекцій.-К., 2004.-С. 313.

¹⁴ Білик Б.І., Костриця Н.Ю. Діяльність партійних організацій енергобудов України по вихованню трудящих у дусі радянського патріотизму, пролетарського інтернаціоналізму і дружби народів (1959-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС.-

Вип. 47.-К., 1971.-С. 95-106; Буцько М.О., Сульженко В.К. Ленінська національна політика КПРС та буржуазні фальсифікатори // Наук. праці з історії КПРС.-Вип. 35.-К., 1969.-С. 125-138; Довгаль І.М. Діяльність партійних організацій України по вихованню підростаючого покоління в дусі радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму в період будівництва комунізму (1959-1965 рр.) (За матеріалами Київської, Ворошиловградської, Донецької, Одеської і Полтавської областей) // Наук. праці з історії КПРС.-Вип. 47.-К., 1971.-С. 107; Кравченко В.О. Діяльність Комуністичної партії по викриттю антинародної суті українського буржуазного націоналізму у західних областях України (1944-1950 рр.) // Наук. праці з історії КПРС.-Вип. 48.-К., 1971.-С. 84-90; Кравченко В.О. Комсомольці Західних областей УРСР у боротьбі з українським буржуазним націоналізмом (1944-1950 рр.) // Наук. праці з історії КПРС.-Вип. 57.-К., 1972.-С. 96-101; Масловський В.І. Політична робота партійних організацій західних областей УРСР у боротьбі з бандами українських буржуазних націоналістів і куркульства у період соціалістичних перетворень на селі (1944-1950) // Наук. праці з історії КПРС.-Вип. 57.-К., 1972.-С. 116-120; Миколенко М.М. Виховання металургів і гірників у дусі соціалістичного патріотизму та пролетарського інтернаціоналізму // Наук. праці з історії КПРС.-Вип. 48.-К., 1971.-С. 91-104; Разжевайкін Г.А. Преса України – бойовий помічник Комуністичної партії в розвитку і зміцненні дружби народів СРСР у процесі створення матеріально-технічної бази комунізму (1961-1966 рр.) // Вип. 47.-К., 1971.-С. 113-119; Філь І.П. Радіо – важливий засіб пропаганди дружби народів (на прикладі Закарпатського обласного радіо 1945-1950 рр.) // Наук. праці з історії КПРС.-Вип. 47.-К., 1971.-С. 87-94; Шевченко Ф.П., Сарбей В.Г. Радянська історична наука на службі будівництва комунізму // Укр.істор.журн.-1965.-№ 1.-С. 3-15; Шершун І.Г. Втілення ленінських ідей державного будівництва на Закарпатті (1946-1950 рр.) // Наук. праці з історії КПРС.-Вип. 52.-К., 1972.-С. 92-99.